

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Ярослав ФЕДОРУК (*Kuīa*)

РОСІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ У СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

90-ті роки XX ст. позначилися великим інтересом науковців до вивчення історії Східної Європи середини XVII ст. В Україні і Росії таке зацікавлення було викликане тим, що з розпадом СРСР зникли штучні перепони для розробки без ідеологічних втручань теми про міжнародні відносини тієї епохи. Дослідники ж Західної Європи, зі свого боку, в цей час відкрили для себе великі можливості залучення в науковий обіг архівів, особливо російських, і набутоків сучасної історіографії незалежних держав колишнього Радянського Союзу. Для поглиблення співпраці в цьому напрямку природною була потреба координації зусиль істориків різних країн, адже історія України або Росії окресленого періоду, зрештою, як і цілої Східної Європи, в нас вивчалася без належного врахування не лише західно- чи північноєвропейських архівів, але й також наукової літератури країн Заходу. Тому проблеми, пов'язані з повстанням Богдана Хмельницького, приєднанням України до Московської держави у 1654 р., шведським “потопом”, вторгненням семигородського князя в Польщу у 1657 р., шведсько-датською війною і інші часто досліджувалися без поглибленого цілісного аналізу дипломатичної історії Європи 50-х років XVII ст.

Така ситуація в науці спонукала до виникнення проекту “Російська і українська дипломатія в Євразії: 50-ті рр. XVII ст.”, мета якого – координація праці істориків різних країн у дослідженні цієї теми. У своїй основі рецензований збірник – це доповіді “круглого столу”, що проходив у Москві 1–2 червня 1999 р. у рамках цього проекту¹. Книжка присвячена св. пам'яті Л.В.Заборовського, одного з найвидатніших істориків останніх десятиліть XX ст. у вивченні міжнародних відносин періоду 1650-х рр. Праці цього вченого частково вже аналізувалися нами і при характеристиці його історіографічного доробку, присвяченого політиці Європи, Османської імперії і Криму в 1654 р., і у відгуку, якого історик уже не побачив друком, на його публікацію документів². Проглядаючи наше коротке

¹ Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред. Л.Е.Семенової, Б.Н.Флори, И.Шварц. – М., 2000. – 224 с.

² Див. рец. на кн.: *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – М., 1994. – 192 с. // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1999. – Т.238. – С.587–590.

листування за 1996–1997 рр., ще раз перечитуючи надіслані ним книжки про міжнародну дипломатію 50-х років XVII ст., з особливим відчуттям пишеться й ця рецензія: “...посылаю свою давнюю книжку, несколько экземпляров которой у меня сохранилось, – з листа Л.В.Заборовського від 23 січня 1997 р. – В ней видны “приметы времени”: польских авторов тогда нельзя было указывать (так говорили тогда в изд-ве “Наука”: а откуда Вы знаете, “с кем” они окажутся завтра?! И действительно!). С более новой сложнее... Осталось несколько бракованных экземпляров. Забавно, что в каждом экземпляре брак особый”³.

* * *

Даний збірник репрезентують автори з Москви, Відня, Упсали й Ааргуса. Весь зміст можна умовно поділити на такі теми: джерелознавчий огляд різних фондів Російського державного архіву давніх актів у Москві (далі – РДАДА); дипломатичні відносини країн Центральної і Північної Європи (Австрія, Швеція, Данія); Молдавія, Волощина і Трансільванія в міжнародних відносинах; російсько-польські відносини у 1653 р. і російсько-кримські – у 1654 р.

Збірник відкривається розвідкою Б.М.Флорі, де автор ставить проблему видання джерел з російських архівів до ключових питань історії дипломатії 50-х років XVII ст.⁴ Весь матеріал подано в контексті загальних тенденцій східноєвропейського розвитку того часу. Локальний характер Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, при всій дипломатичній активності гетьмана в міжнародних відносинах 1648–1654 рр., після Переяславської ради 1654 р. переростає у глобальний конфлікт унаслідок російсько-польської, а пізніше російсько-шведської воєн 1654–1657 рр.: “Усе це привело до ґрунтовних змін усїєї системи міжнародних відносин у східній частині Європи”, – зазначає автор (с.10–11). Стаття Б.М.Флорі – це свого роду фахові рекомендації для дослідників епохи середини XVII ст. щодо публікації й використання джерел з фондів РДАДА. Дослідник наголошує на потребі вивчення джерел, пов’язаних з укладанням російсько-польського Віленського миру 1656 р. (посольство Петра Галінського у березні–квітні до Москви і ін. документи); з підготовкою і початком війни Росії і Швеції у 1656 р. і формуванням Олексієм Михайловичем антишведської коаліції; з корпусом матеріалів про відносини з Портою і Кримом, а також у загальних рисах про події після смерті Б.Хмельницького і початком гетьманування І.Виговського.

Автор зупиняється детальніше на з’ясуванні причин початку російсько-шведської війни. Оцінка, хоч і неоднозначна, цієї події в російській і

³ *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 184 с.; *його ж.* Великое княжество Литовское и Россия...

⁴ *Флоря Б.Н.* 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // *Русская и украинская дипломатия...* – С.9–23.

українській історіографії вже більш-менш утвердилася, згідно з якою початок військових дій Росії проти Карла X Густава був несвоечасним з боку російського царя. Таку саму нотку сумніву знаходимо також і у Б.М.Флорі: “Звичайно, з’ясування мотивів, що спонукали російський уряд прийняти це відповідальне політичне рішення... само по собі не пояснює, наскільки воно було правильне, обґрунтоване і таке, що відповідає інтересам Росії” (с.13). Однак, як видається, якщо дивитися на перспективу російської політики XVI–XVIII ст. в цілому, то війна зі Швецією середини XVII ст. була цілком логічним наслідком боротьби за утвердження завоювань російсько-польської війни 1654–1655 рр. у Литві.

Ця війна штовхала Олексія Михайловича до зближення з польським королем, що оформилося на Віленських переговорах восени 1656 р. Отож, цей мирний договір був першою ластівкою цілої серії дипломатичних переговорів між Польщею і Росією, що закінчилися Вічним миром 1686 р. Тому дослідник акцентує увагу на важливості маловивчених поки що документів з фондів РДАДА, котрі стосуються цієї етапної події. Автор переважно робить огляд цілісного корпусу джерел з фондів 79 (“Сношения России з Польшей”), 27 (“Приказ тайных дел”), 389 (“Литовская метрика”), що можуть надати чимало нового матеріалу до вивчення теми. Однак, зі свого боку, хотілося б додати, що не менше значення має вивчення окремих документів, розміщених в інших фондах архіву, які також подають важливу інформацію про переговори у Вільно. Тут можна згадати, наприклад, пам’ятку записку про видачу жалування козацьким послам Романові Гапоненкові (Агафонову), Іванові Васильєву, Василю Климентьеву (Алиментьеву) і ще двадцятьом козакам, котрі прибули в ставку до царя під Ригюю 1 вересня ст.ст. і були відправлені звідти до Вільно 4 вересня 1656 р.⁵

Необхідно зауважити, що подібні статті можуть дати поштовх для ґрунтовних джерелознавчих оглядових досліджень фондів РДАДА з даної проблематики. У рецензованому збірнику вміщено ще два нариси такого характеру – О.І.Кобзарєвої та В.Г.Ченцової.

Перший нарис – це огляд основних джерел фонду 96: “Сношения России со Швецией”⁶. Основне питання, на яке авторка звертає увагу дослідників, – це вивчення додаткових документів до історії російсько-шведських відносин при з’ясуванні причин нападу Росії на Швецію у 1656 р. Для цього дослідниця класифікує фонд за різними типами доку-

⁵ РДАДА. – Ф.214: Сибірський приказ. – Оп.3. – Стоп.1636. – Арк.634. Варто зазначити, що в історіографії вже є приклади публікації таких підбірок документів з фондів РДАДА, що стосуються Віленських переговорів. Див., наприклад: *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч.1: Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. – Док.100–113. – С.251–282.

⁶ *Кобзарева Е.И.* Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-х гг. XVII в. в фондах РДАДА // Русская и украинская дипломатия... – С.53–80.

ментів – грамоти, статейні списки посольств, листи і т.д., аналізуючи при цьому окремо кожен тип.

Як зазначено у статті, влітку і восени 1655 р. ні російський, ні шведський уряди не хотіли військового зіткнення: “Зміст грамот, – пише О.І.Кобзарєва, – відображає бажання російського політичного керівництва за всіляку ціну закріпитися в Литві, не допустивши перехід відповідних територій під владу Швеції...” (с.55). Причини російсько-шведської війни авторка дошукується також і в українському питанні: російсько-українські протиріччя під час походу Б.Хмельницького в Галичину в 1655 р. викликали побоювання Москви, що в майбутньому шведи зможуть встановити над українськими землями свій протекторат. Через півроку, весною 1656 р., як докір Карлові Густаву ставились його контакти з білоруським наказним полковником Іваном Золотаренком: “11 березня [ст.ст. 1656 р.] шведам було вказано на те, що вони добивалися переходу Б.Хмельницького й наказного гетьмана І.Золотаренка у шведське підданство” (с.62, 56). У цей період, на думку дослідниці, відчувається явне бажання російської дипломатії розірвати відносини зі шведами: у Москві на цей час склалося переконання, що, не чекаючи поки Карл Густав збере військо, треба оголосити війну шведам і остаточно закріпитися в Литві (с.64), хоч, як пізніше виявилось, ці міркування про шведську загрозу московському цареві були перебільшеними (с.75). І тому вже в жовтні 1656 р. від князя Черкаського до командуючого шведськими військами у Литві надійшла пропозиція укладання миру.

Цікаво відзначити, що початок мирних ініціатив Росії збігся з переговорами у Вільно, на яких поляки чинили дипломатичний тиск на московське посольство, загрожуючи укладанням сепаратного польсько-шведського союзу за посередництвом французів. Останні, за період підготовки і проведення переговорів у Вільно, кілька разів приїжджали до Яна Казимира з пропозицією посередництва. У цій справі цар прислав до польського короля своїх послів, пропонуючи полякам не вступати в переговори зі шведами без відома один одного⁷. Такий пункт про взаємне зобов'язання не миритися зі шведами був ухвалений на переговорах. Але Віленські трактати не вичерпали російсько-польських протиріч, бо Річ Посполита не погодилася визнати за Росією її завоювання 1654–1655 рр. Тому вже в ході цих переговорів для московського уряду було видно, що зі шведами треба шукати примирення.

Шведський командуючий Делагардьє відгукнувся на лист Черкаського прихильно. Авторка простежує хід цих переговорів восени 1656 р.: за посередника шведи пропонували курфюрста Фрідріха Вільгельма, і вже у

⁷ Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф. “Архів Замойських”. – Од.зб.452. – Арк.19 (лист до Олександра Конєцпольського, 29 жовтня 1656 р.): “Posłannik moskiewski powiadał, że przywiózł wielkie dobre dzieło... Kiedy przyszło ad essentiam rei, nic nie było, tylko to, abyście się wy z Szwedami nie zgodzali, bo i nasz osudar obiecuje z niemi się nie zgodzać”.

березні наступного року між Росією і Швецією встановилося перемир'я на кілька місяців.

Таким чином, як бачимо, детальне вивчення фонду “Сношения России со Швецией” дає можливість дослідникам ширше подивитися на проблему російсько-шведського конфлікту 1656 р. і відкрити багато невідомого матеріалу.

Інша розвідка, що тематично належить до такого ж оглядового характеру фондів РДАДА, – В.Г.Ченцової про матеріали фонду 52: “Сношения России с Грецией”⁸. Ідеться про роль греків – купців і церковних ієрархів – у дипломатичних зв'язках того часу. “Распросные речи” подорожників з Балкан у Путивлі або в Посольському приказі в Москві мали велике значення для збору інформації про події в Європі й Османській імперії; грецькі й слов'янські грамоти, вістові листи з новинами про політичні події в різних регіонах, матеріали дипломатичних місій грецьких ієрархів, які проїжджали через Україну або були на службі у Богдана Хмельницького, та інші джерела несуть у собі багато маловивченого матеріалу до історії середини XVII ст. “Грецькі справи” – це також важливий корпус джерел для вивчення зв'язків України з Османською імперією⁹.

Окрім документів такого загального характеру, дослідниця детальніше зупиняється на характеристиці тих діячів, хто своєю діяльністю особливо спричинився до дипломатичних відносин Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем. Серед таких церковних діячів виділяються єрусалимський патріарх Паїсій, назаретський митрополит Гавриїл, корінфський митрополит Йоасаф¹⁰ і колишній константинопольський патріарх Афанасій Пателар. Особливо хотілося б відзначити згадку про документи, пов'язані з діяльністю відомого дипломата на службі у шведського короля й українського гетьмана ченця Данила Калугера (с.165–166), а також інші матеріали до історії українсько-шведських стосунків.

Матеріали фонду зберігають також відомості про становище придунайських країн, зокрема про відносини Молдавії і Волощини з Московською державою після 1654 р., про підданство обох господарів царю. Зі свого боку, Османська імперія вороже ставилася до зв'язків своїх васалів з Москвою, вбачаючи у цьому небезпеку для своєї цілісності. Загалом же

⁸ Ченцова В.Г. Источники фонда “Сношения России с Грецией” Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия... – С.151–179.

⁹ На цю тему див. іншу статтю В.Ченцової: *Tchentsova Vera*. Le fonds des documents grecs (f. 52 “Relations de la Russe avec la Grèce”) de la collection des Archives Nationales des Actes Anciens de la Russie et leur valeur pour l'histoire de l'Empire Ottoman // *Turcica*. – 1998. – Т.30. – Р.383–395.

¹⁰ Його могилу на полі Берестецької битви (біля Михайлівської церкви в с. Острові) разом з соратником архидияконом Павлом віднайшов і з великою ймовірністю ідентифікував археолог І.К.Свешніков: *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С.162–163.

дипломатична активність греків у стосунках з Росією була пов'язана з їхніми розрахунками підбурити Олексія Михайловича до війни проти Османської імперії з метою визволення християнських провінцій з-під влади султана.

У короткій статті Л.В.Заборовського аналізується остання спроба посередницької місії московського царя у замиренні Польщі з Військом Запорозьким (тема для автора не нова; вона вже порушувалася ним у попередніх публікаціях)¹¹. Сама Росія ще не була готова вступити у війну з Річчю Посполитою і тому з другої половини 1652 р. готувала “велике посольство” до Яна Казимира у справі посередництва. Автор припускає, що ідея примирення козаків з Польщею на основі Зборівського договору 1649 р. виходила з дипломатичної української місії в Москві 1652 – початку 1653 рр. Незважаючи на походи польської армії в Україну в березні 1653 р., у травні була вироблена інструкція посольству на чолі з Б.О.Репніним-Оболенським. З огляду на скептичні перспективи переговорів з поляками в Москві у цей час почалася інтенсивна підготовка до військових дій і можливого приєднання України до Росії. У справу порушення поляками титулів, до чого багато істориків ставилося як до формального приводу розпочати війну, Л.В.Заборовський намагався вникнути з погляду тієї епохи: “Як здається, у подібних оцінках маємо явний елемент модернізації. Для того й пізнішого часу питання титулування було важливою проблемою міжнародних відносин... Тим більшу значимість воно мало для [такої] молоді династії, як Романови...” (с.26–27). У справі українсько-польських відносин, як уже зазначалося, московське посольство пропонувало полякам підтвердити Зборівський договір 1649 р. У випадку відмови вважалося за доцільне почати мирні переговори трьома посольствами – українським і польським за посередництвом російського. Коли ж у серпні 1653 р. стало відомо, що поляки не підуть на переговори з Богданом Хмельницьким, то московські дипломати використали останній пункт своєї місії – відмовитися від претензій щодо титулатури у випадку, якщо Ян Казимир укладе мир з Богданом Хмельницьким. Пізніше поступки звелися до пункту про віру, а про решту умов замирення поляки з козаками мали б домовлятися окремо. “...не можна не визнати, – зазначав дослідник, – справедливості претензій уряду Польсько-Литовської держави на втручання царської дипломатії у її внутрішні справи” (с.28). Однак надмірна надія на збройне вирішення українсько-польського конфлікту призвела до польсько-литовської катастрофи у Великому князівстві Литовському у 1654–1655 рр.

Така негнучкість і самовпевненість, треба зазначити, була характерною рисою польської дипломатії середини 50-х років XVII ст. Для порівняння

¹¹ *Заборовский Л.В.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А.Репнина во Львове 1653 г. // *Русская и украинская дипломатия...* – С.24–30. Див. також: *Його ж.* Великое княжество Литовское и Россия... – С.135–136. Цю саму статтю див. також у збірнику: *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть.* – К., 2000. – С.238–244.

можна навести польсько-шведські переговори 1654 – початку 1655 рр., коли різними дипломатичними маневрами й розумною політикою можна було відвернути наступ Карла X Густава в липні 1655 р., в т.ч. й за посередництвом інших держав. Але Річ Посполита, одна з найсильніших країн у Європі першої половини XVII ст., у 1653 р. ще не відчувала, що стоїть уже на шляху поступового й неухильного занепаду.

Політика Австрії 50-х років XVII ст. розглядається у статтях віденських дослідників Іскри Шварц і Криштофа Аугустиновича. У першій розвідці авторка детально зупиняється на історії російсько-австрійських відносин окресленого періоду – від невизначеної позиції Австрії у 1654 р. до її участі у Віленських переговорах 1656 р. і збройному виступі проти шведів весною 1657 р.¹² Дотримуючись теми свого дослідження, Іскра Шварц лише подекуди порушує питання про вплив польської або шведської дипломатії на посередницькі ініціативи імператора в московському напрямку польської політики під час шведського потопу. Але австрійсько-польські взаємини були пріоритетними у східній політиці Фердинанда III і від них великою мірою залежали відносини Австрії з Росією у середині XVII ст. Тому тут можна було б висловити кілька власних міркувань з цього приводу, адже перед тим, як у 1656 р. остаточно окреслився курс на примирення Польщі й Росії, при віденському дворі розроблялися плани укладання польсько-шведського миру. Крім місії Лізолі, про яку згадує дослідниця, восени 1655 р. Фердинанд III покладав свої великі надії також і на посольство Франциска Евсебія Петтінгенського і через нього пропонував Карлові X свої послуги для замирення з Яном Казимиром¹³. Були й шведські послы до імператора в цій справі¹⁴. Це, безперечно, давало сильний поштовх Олексію Михайловичу прискорити переговори з поляками у 1656 р. і погоджуватися на посередництво Австрії. Заслугує на увагу оцінка авторкою Віленських переговорів як поразки австрійської дипломатії: умови царя отримати польську корону викликали настороженість у Відні й імператор у подальшому остерігався зближення Москви і Польщі.

Звіти польських комісарів про хід переговорів підтверджують, що пропозиція польської корони для Олексія Михайловича справді була несподіванкою для австрійських посередників Алегретті й Лорбаха у Вільно у вересні 1656 р. Вони навіть не знали, як відреагувати на це, тому

¹² *Шварц И.* Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия... – С.31–46.

¹³ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–148 (Теки Нарушевича). – Арк.1121 (Фердинанд III до Карла Густава, вересень 1655 р.).

¹⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України), відділ рукописів. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.189/II (Записки Мартина Голінського). – Арк.804: “Posel od cesarza i.m. do kroliа swedzkiego бєт посланы. Takze od kroliа swedzkiego do cesarza i.m., hcząc bydz mediatorem cesarz i.m. zgody myędzy kroliem i.m. polskym y kroliem i.m. swedzkym, abi mog bydz pokoу zawarty y zгода” (новини від січня 1656 р.).

вже тоді почали вести інтриги, щоб відвернути поляків від переговорів¹⁵. Алегретті, зокрема, радив польським послам навзаєм подати пропозицію московським, щоб у Росії прийняли на престол польського короля: якщо "...вам [полякам] короля, а їм [Москві] нащадка царського не стане, то вони короля, вибраного вами, хай би взяли собі за свого царя. Але ми знаємо, – додавали польські послы, – яка небезпека у цьому таїться"¹⁶. Загалом же у польських звітах зафіксовано багато докорів австрійським послам на переговорах у Вільно у справі вирішення польсько-московських питань ("...жодної не маючи помочі від пп. посередників..."¹⁷). Австрійці навіть впливали на польських комісарів, щоб замість цього пункту Польща визнала за Московію великі територіальні поступки. Не є таємницею, що московські послы намагалися використати таку неузгодженість між поляками та посередниками імператора. Камінь протиріччя, що закинули Одоевський і його посольство, нейтралізував пропольські настрої Алегретті й Лорбаха, яких так остерігалася Москва перед початком переговорів. Треба зазначити, що ця тема – особливо інтригуюча при аналізі політики Австрії щодо Росії й Польщі на переговорах у Вільно.

Стаття Криштофа Аугустиновича¹⁸ спеціально присвячена посередницькій ролі імператора в міжнародних відносинах 50-х років XVII ст., зокрема: місії Лізолі до Карла X і Яна Казимира у 1655–1656 рр.; згадкам про австрійського резидента Фрагштайна у Варшаві; і особливий акцент зроблено на польсько-австрійських переговорах 1656 – на початку 1657 рр., результатом яких стало військове втручання Австрії у польсько-шведську й польсько-трансільванську війни.

При цій нагоді хотілося б звернути увагу ще на одну посередницьку активність Фердинанда III, про яку автор статті не згадує, а саме – намагання імператора вплинути на шведського короля через електорів Саксонії і Майнца (саксонський електор був родичем Карла Густава по лінії дружини останнього Ядвіги Елеонори, доньки саксонської електорівни Марії Єлизавети і гольштинського князя Фрідеріка III). Для цього у грудні 1655 р. Фердинанд III збирав збори електорів у Франкфурті. І хоч електор Саксонії відмовлявся від такої місії з огляду на свій вік, все ж таки якісь кроки в цьому напрямку були зроблені. У новинах з Амстердама за лютий 1656 р. є згадки про зустріч електорів Саксонії і Майнца¹⁹. Крім того, саксонський електор був протестантом, тому його симпатії до Габсбургів

¹⁵ Там само. – Од.зб.5769/III (Теки Л.Кубалі). – Арк.1339–1340: "Ta nowa materija do nas wniesiona poseł cesarza j.m. Allegretus jako rozumiejący poniekał język nasz i Moskiewski, bardzo się zalterował..." (польські комісари до підканцлера, 5 вересня 1656 р.), 1342–1343.

¹⁶ Там само. – Арк.1344.

¹⁷ Там само. – Арк.1361 (польські комісари до короля, 25 вересня 1656 р.).

¹⁸ Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия... – С.47–52.

¹⁹ Бібліотека ПАН у Кракові. – Ф. "Лондонські теки". – Од.зб.8218. – Арк.11–12-зв., 18–18-зв.

були сумнівними й він мусив зважати на свою залежність від сильних протестантських країн. Так, наприклад, шведський резидент у Лондоні Бонде у звіті до Карла X від 11 січня 1656 р. згадував про послів від Кромвеля до електора Саксонії в ряді цілої серії посольств до інших протестантських лідерів²⁰.

При аналізі цієї теми важливо також відзначити, що до вироблення пропольської політики, в т.ч. й посередницької, імператорський двір спонукали ще й союзники Яна Казимира, зокрема кримський хан. Наприклад, у 1655 р. у листі до короля Мегмед Гірей писав, що відрядив до Відня свого посла Медиян Кази-бея “в поважних справах”²¹. І хоч подібні місії не були визначальними у східноєвропейських політичних рішеннях Габсбургів, вони все ж таки давали привід імператорові робити якісь розрахунки у справі формування антишведської коаліції.

Огляд шведської літератури і джерел з проблеми про взаємини Швеції з країнами Східної Європи в 50-ті роки XVII ст. представлено у статті Стеллана Далгрена (Уппсала)²². Це аналіз основних праць шведської історіографії кінця XIX – XX ст. на цю тему, базованих у переважній більшості на шведських архівних матеріалах. У шведських дослідженнях про східноєвропейську політику королеви Христини й Карла X Густава основний акцент зроблено на взаєминах Швеції і Польщі. На відміну від російських істориків, шведські науковці не зупинялися детально на причинах російсько-шведської війни 1656 р., обмежуючись констатацією факту про існування глобальних суперечностей щодо Балтики: “Головною причиною початку російсько-шведської війни в 1656 р., – читаємо зауваження С.Далгреча, – шведські історики в основному називають суперництво двох країн у Литві й польській Лівонії” (с.86).

Серед скандинавських праць українсько-шведська проблематика найбільше досліджена в розвідках Богдана Кентжинського, написаних у другій половині 1950 – 1960-х рр. Цей історик одним з перших звернув увагу на те, що українське питання, крім балтійського, також було істотним каменем суперечності між Росією і Швецією. І хоч учений перебільшував вплив українсько-шведських відносин на розв’язання війни Карла Густава з Олексієм Михайловичем, все ж таки, на думку автора статті, його дослідження несуть у собі важливий матеріал про те, “...як гетьман намагався утвердити [свою] незалежну позицію стосовно Польщі, Росії і Швеції, які хотіли контролювати й використати його самого і його козаків...” (с.86).

Друга частина статті – це аналіз (“...очень краткий очерк...”) шведських джерел до теми. Завдяки доброму функціонуванню державної адміністративної системи документи й матеріали в архівах Швеції збереглися досить

²⁰ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M.Roberts. – London, 1988. – Doc.XX.X. – P.237.

²¹ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–148 (Текст Нарушевича). – Арк.1013.

²² Далгрен С. Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: Историография и источники // Русская и украинская дипломатия... – С.81–91.

повно. Автор зупиняється на характеристиці чотирьох типів джерел: 1. Джерела про державних діячів – листування королеви Христини і Карла Густава; нотатки короля; чернетки його листів; інші папери і т.д.; 2. Дипломатичне листування – в основному це характеристика таких фондів, як “Diplomatica” (з розділами по країнах) і “Livonica II” Національного архіву в Стокгольмі, а також приватні фонди з цього ж архіву; заслуговує на увагу також згадка про папери Клаеса Раламба, шведського посла в Порту в 1657 р., у збірці Раламба з королівської бібліотеки; 3. Військова історія – джерела до історії армії і флоту Швеції того часу, що зберігаються у Військовому архіві, а також фонд “Militaria” Національного архіву в Стокгольмі; 4. Торгові звіти й меморандуми – аналіз джерел про економічні чинники, що спонукали Швецію активно впливати на міжнародні відносини середини XVII ст.

Таким чином, стаття С. Далгрена в загальних рисах цілісно представляє нам доробок шведської історичної науки у вивченні теми і для слов'янських істориків може бути важливою з огляду на відносно слабкий рівень використання шведських праць в їхніх дослідженнях.

Північноєвропейський напрямок російської дипломатії в 1656–1659 рр. розвивався також у відносинах з Данією, чому присвячено нарис Ольги Іванової (Ааргус)²³. Дослідниця відзначила, що переговори Росії й Данії у цей період можна поділити на два етапи: з кінця березня 1656 р. до початку 1657 р., коли Олексій Михайлович був зацікавлений у формуванні сильної коаліції проти шведів (московський цар був також ініціатором переговорів), натомість датчани ставилися до цього пасивно; і другий етап – від початку 1657 р. до травня 1659 р., коли вже датський король Фрідерік III шукав можливостей укласти військовий союз із Москвою. За цей час у Копенгаген було відряджено два російських посольства, а в Москву – три датських. Сама стаття поділена на чотири розділи: “Хід переговорів”, “Обставини, що впливали на переговори”, “Історіографія” і “Джерела”. Зважаючи на те, що ці дипломатичні місії вивчені відносно добре, дослідниця обмежилася реферативним викладом їхніх завдань.

У другому розділі подано загальний огляд міжнародних відносин того часу, на фоні яких і відбувалися російсько-датські переговори. О. Іванова чітко розставила акценти на проблемах зовнішньої політики Данії у 1656–1660 рр. і показала причини слабкості Фрідеріка III у війні. Ця стаття показує, що в середині XVII ст. Данія була країною, яка з великою непевністю починала війну зі Швецією у 1657 р. Але (як і у випадку з аналізом східноєвропейської політики Австрії того часу) здається, що польсько-датський контекст на переговорах датського короля з Москвою у 1656 – першій половині 1657 рр. заслуговує ґрунтовнішої уваги, бо від позиції Фрідеріка III у питанні польсько-шведської війни повною мірою залежав і його виступ проти Карла X. Особливо тут цікаво простежити австрійську

²³ *Іванова О.* Русско-датские переговоры в 50-е гг. XVII в.: (История вопроса и источники) // *Русская и украинская дипломатия...* – С.92–114.

політику, котра нібито залишалася в тіні, Фердинанда III і його сина угорського короля Леопольда у справі залучення Данії у війну проти шведів. Річ у тім, що, як умову для свого втручання у війну зі Швецією (чого так добивався Олексій Михайлович у той час), датський король вимагав гарантій від воюючих на його боці сторін – Австрії й Польщі – не лише військової допомоги, але й узгодження військових дій у випадку наступу всіх шведських сил на Данію і одночасної інтервенції союзників з усіх сторін проти Швеції. За таких обставин датчани добивалися, щоб Ян Казимир виступив зі своїми військами на Помор'я, Фердинанд III – на Бремен, а Олексій Михайлович – на Інфляндію. Про це маємо реляцію з Відня польського посла Лещинського, котрий зустрів у Габсбурзькій столиці датського посла, що приїжджав до імператора: “Цей чоловік, – писав Лещинський у травні 1657 р. до Яна Казимира, – приїхав сюди без інструкції від свого короля, а лише з уповноваженням, щоб з'ясувати деякі питання від свого пана й дати йому відповідь. Лише отримавши цю відповідь, датський двір мав виробити інструкцію для укладання ліги проти шведів. До цього часу [датський посол] не мав жодної резолюції на ці питання, а отже – й інструкції [від свого короля]”²⁴. Ще в серпні 1656 р. Фрідерік III надіслав до Москви свою ухильну відповідь на питання, порушені російським посольством, і такий австрійсько-польський напрямок його політики показує, чому датчани у той час не могли дати позитивного рішення росіянам про свій виступ проти Швеції, – питання, яке намагається розв'язати авторка: “Обережна резолюція рїгсрода на російську пропозицію... [у 1656 р.] свідчить швидше за все про перевагу курсу на збереження миру зі Швецією. [...] Невдача у переговорах з Віднем засвідчила, що надії Данії на створення широкої коаліції були необґрунтованими” (с.99). Насправді ж, як видається, про невдачу Данії на переговорах у Відні тоді ще рано було говорити, бо переговори середини – другої половини 1656 р. – це лише одна ланка в цілій серії трактатів, що закінчилися навесні й улітку 1657 р. військовим виступом австрійської армії під Краків і датської – проти Карла X. З російського ж боку договір з Фрідеріком III у 1656 р. великою мірою залежав від укладання миру царя з поляками. Однак Віленські переговори не принесли очікуваної розв'язки у польсько-московській війні й Олексій Михайлович почав зондувати можливості замирення зі шведами. У такий складний клубок міжнародних відносин була залучена, з сильніших країн, ще Іспанія, за чією допомогою Лещинський намагався у Відні укласти лігу між Польщею, Австрією і Данією.

Ці самі умови – вторгнення Австрії у Бремен і Польщі в Помор'я – обговорювалися у Відні в першій половині 1657 р. У цей час на Москву вже не робили особливих розрахунків. Польський резидент у Копенгагені 9 травня 1657 р. писав Янові Казимиру, що вступ Данії у війну повністю залежить від того, чи угорський король Леопольд підтримає цю військову акцію австрійськими силами під Бременом: посла з рїгсроду мали з рези-

²⁴ Бібліотека Чарторійських у Кракові. – Од.зб.IV–402. – Арк.149.

дентом конференцію, на якій заявили, що Польща й Данія перш за все повинні зважати на позицію Австрії. Поляки також не хотіли брати на себе складних зобов'язань у тих умовах, у яких вони опинилися на початку 1657 р.: "...і ця диверсія в Помор'ї, – писав резидент, – бачу, є пунктом, без якого нічого не буде". Богуслав Лещинський у Відні всіляко просував цю справу, спонукаючи іспанського посла до посередництва. Сам же іспанський король підбурював Фрідеріка III до війни зі Швецією, обіцяючи фінансову допомогу для спорядження датського флоту²⁵. Така думка про те, що доля польсько-датського союзу фактично вирішувалася при віденському дворі, не нова, і в українській історіографії висловлювалася ще в 1920-х рр.²⁶

Ця активність Фрідеріка III свідчить, що міркування О.Іванової, ніби Данія вступила у війну з Карлом Густавом, не маючи союзників, не зовсім точне. Фактичні домовленості з Яном Казимиром і Леопольдом були досягнуті, хоч формально договір з Польщею був підписаний тільки в липні 1657 р. Врешті, після певних нарікань датчан, що поляки затягують відправку коронних військ у Помор'я, Ян Казимир своїм універсалом наприкінці серпня послав туди армію на чолі з руським воєводою Стефаном Чарнецьким²⁷.

Наприкінці статті дослідниця подає характеристику основних робіт російської і скандинавської історіографії до висвітлення теми, а також аналіз джерел з РДАДА в Москві й Державного архіву (Rigsarkivet) у Копенгагені.

Зовнішня політика придунайських країн – Молдавії, Волощини і Семигороду – проаналізована у розвідках Л.Є.Семенової і О.В.Хаванової. У першій статті дослідниця основну увагу приділяє зв'язкам молдавських господарів Василя Лупула і Стефана Георгіци головним чином з козаками і Москвою²⁸.

Тут важливо відзначити, що після 1648 р. Василь Лупул опинився у небезпечному становищі між Богданом Хмельницьким і поляками. Наслідком його відверто пропольських симпатій на початку козацького повстання були якісь віддалені плани Богдана Хмельницького зруйнувати Молдавію ще в 1648 р. Такі відомості зустрічаємо, наприклад, у рукописі Мартина Голінського "Nowyny o Hmielniczkum", де вказано, що з Варшави від 9 вересня 1648 р. гетьман писав до султана: "...щоб йому дозволив сісти на молдавському господарстві, а Лупула, господаря молдавського, аби скинув як зрадника, ніби він, віддавши свою доньку в Литву за князя

²⁵ ЛНБ НАН України. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.5769/III. – Арк.1509 (Ян Лещинський до Морштина, 2 червня 1657 р.).

²⁶ Оляничин Д. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин друг. полов. XVII в. // Abhandlungen des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin; Leipzig, 1927. – Bd.I. – S.120.

²⁷ Kersten A. Stefan Czarniecki: 1599–1665. – W., 1963. – S.354.

²⁸ Семенова Л.Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в.: (По материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия... – С.115–132.

Януша Радзивіла, вивозить туди свої скарби і має порозуміння з поляками проти султана”²⁹. Припущення про існування у 1648 р. завоювальницьких планів гетьмана у Молдавії знаходимо також у дослідженнях М.Грушевського, а з новіших праць – у кишинівського історика Е.Байдауса³⁰.

Авторка починає аналіз українсько-молдавських відносин з козацько-татарського походу на Молдавію восени 1650 р., метою якого було одруження гетьманича Тимоша і Розанди Лупулівни, яке відбулося восени 1652 р.: “Цей шлюб, – читаємо у статті, – повинен був укріпити становище запорозького гетьмана й надати більшої ваги його переговорам з Москвою про допомогу проти Речі Посполитої і про прийняття московського підданства” (с.117). Однак тут не можна обмежитися головними розрахунками гетьмана про вигоди, які він мав би отримати від цього шлюбу, лише з Москви. Покликання на збірник “Воссоединение Украины с Россией” (М., 1954. – Т.ІІІ) не вичерпує проблеми, бо, як відомо, головна концепція добору документів до цього видання, що готувалося у 1951–1953 рр. “під пильним оком”, – показати в основному лише відносини України з Росією в контексті 300-літнього ювілею Переяславської ради 1654 р. Тому опубліковані документи, хоч і досі не втратили ще своєї актуальності (особливо ті, які раніше не друкувалися), при сучасних потребах науки представляють політику гетьмана переважно лише в одному напрямку³¹.

Дослідниця наголошує, що, уклавши союз із Україною, Лупул намагався укріпити свої позиції у придунайському регіоні. Зокрема, заслуговують на увагу цікаві спостереження про думки гетьмана виступити в союзі з молдавським і волоським господарями проти Криму у 1652 р. (с.117). Переворот у Молдавії Стефана Георгіци і похід Тимофія Хмельниченка, а також облогу в Сучаві 1653 р. Л.Є.Семенова характеризує у широкому міжнародному контексті – ставлення Порти, Криму й Речі Посполитої до цих подій.

Загалом же треба відзначити, що в українській історіографії вже давно утвердилася думка про те, що молдавська політика гетьмана у 1650–1653 рр. була його політичною помилкою: “Що в політиці волоській, – писав М.Грушевський у 1931 р., – була зроблена фатальна помилка – після того, як господарство молдавське було повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним спів-регентом і треба було тільки закріпити такий корисний стан річей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Рако-

²⁹ ЛНБ НАН України. – Ф.5: Оссолінські. – Од.зб.189/ІІ. – Арк.141.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1922. – Т.VІІІ. – Ч.ІІІ. – С.135; Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений // Україна в Центральній-Східній Європі: Студії з історії ХІ–ХVІІІ століть. – К., 2000. – С.197–198.

³¹ Про концепцію і підбір документів до збірника див.: Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.1 (протоколи, стенограми засідань Археографічної комісії і Вченої Ради Інституту історії, листування у цій справі, постанови, накази Президії АН УРСР і директора Інституту (О.Касименка – дослідника Хмельниччини) і т.д. за 1951–1952 рр.).

ція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу – се ясно було вже й сучасникам (відзив Мирона Костина...)»³². Це було розпорошенням українських сил проти основного ворога, Речі Посполитої: “Трансильванія разом з Молдавією і Валахією, – зазначав І.П.Крип'якевич, – утворили єдиний блок, ворожий Україні. Так плани Хмельницького, які будувалися на союзі з карпатськими князівствами, зазнали гострої кризи”³³. Ці невдачі, без сумніву, вплинули на події 1654 – початку 1655 рр. і на подальшу боротьбу Богдана Хмельницького за приєднання західноукраїнських земель до території Війська Запорозького.

Оскільки основу статті Л.Є.Семенової становлять матеріали РДАДА, що й винесено у заголовок, то тут хотілося б звернути увагу ще на один важливий документ з фонду 68: “Сношения России с Молдавией и Валахией” цього архіву, про який дослідниця не згадує у своєму нарисі. Йдеться про лист Василя Лупула до Олексія Михайловича від 14 (24) листопада 1656 р. з проханням вплинути на Богдана Хмельницького, щоб той визволив колишнього господаря з полону. Важливість цього джерела в тому, що Василь Лупул подає тут відомості, які, без сумніву, мають автобіографічний характер ще з часів його відносин з Михайлом Федоровичем, а тому можуть бути підставовими для дослідників його життя і діяльності³⁴.

Л.Є.Семенова завершує свою розвідку детальним аналізом політики Стефана Георгіци у 1654–1657 рр., звертаючи особливу увагу на невизначеність молдавського господаря після Переяславської ради 1654 р., на переговори Богдана Хмельницького з придунайськими країнами під час свого походу на Львів у 1655 р. та інші питання. “Реалізуючи плани російсько-української дипломатії стосовно князівств, – читаємо у статті, – Б.Хмельницький не виключав при цьому і власного інтересу, пов'язаного з наміром створити свою систему союзів, що надала б йому більшу свободу дій у регіоні незалежно від Москви” (с.124). При цьому обидва господарства потрапляли під вплив політичних планів Юрія II Ракоція в його боротьбі за польську корону.

Ця тема – політика Семигородського князівства у той період – розроблена у статті іншої московської дослідниці О.В.Хаванової³⁵. Весь матеріал базований переважно на угорських джерелах, виданих Шандором Сіляді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Нарис читається “одним подихом”³⁶ – авторка кількома влучними штрихами виділяє основні віхи

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.ІХ. – Ч.ІІ. – С.1498.

³³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990 (2-е вид.). – С.156.

³⁴ РДАДА. – Ф.68. – Оп.1. – Стовл.1657 р. – Од.зб.2. – Арк.12–16; Федорук Я. Нові джерела до історії міжнародних відносин 1654 р. у фондах Московського архівосховища // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип.2: 1995–1997. – С.449–450. Див. також публікацію Лариси Гвоздик-Прицак у “Harvard Ukrainian Studies” (1999, vol.23, №3/4, р.133–148).

³⁵ Хаванова О.В. Трансильванія в період русско-польско-українського конфлікту в 50-е годы ХVІІ в. // Русская и украинская дипломатия... – С.133–150.

³⁶ Крім фактологічного матеріалу, цьому сприяє також і живий, неофіційний стиль мови, якою написана стаття, наприклад: “Хмельницький был готов на все, чтобы

політики Юрія II Ракоція у 1648–1660 рр., наголошуючи на позитивних і негативних аспектах його діяльності. Відштовхуючись від матеріалу, поданого дослідницею, період князювання Ракоція можна умовно поділити на три етапи:

1. Від початку його князювання до нападу шведів на Польщу в 1655 р., коли князь намагався дотримуватися політичної лінії свого батька, все більше, однак, наголошуючи на ролі Трансільванії в об'єднанні цілої Угорщини і створенні антигабсбурзької коаліції. Цей період характеризується інтенсивністю відносин України й Польщі з Ракоцієм, котрі хотіли заручитися не тільки його підтримкою, але й впливами Семигороду на придунайські господарства. Поза іншим, приймаючи оцінку Сіляді Переяславської ради, авторка йде всупереч утвердженням традицією старої російської історичної науки поглядам на цю подію: "...на відміну від російської історіографії, – читаємо у статті, – Сіляді схильний вважати союз Хмельницького з Москвою тактичним ходом... На користь того факту, що союз з Москвою не був раз і назавжди вибраною альтернативою [гетьмана], говорить, на думку угорського історика, той факт, що в 1654 р. послі Хмельницького неодноразово просили у Ракоція військової допомоги проти польського короля" (с.138);

2. Від початку польсько-шведської війни до поразки Ракоція у його поході на Польщу (1655 – серпень 1657). Цей етап характеризується посиленою дипломатичною активністю князя, остаточним вибором його політичної орієнтації, скерованої на війну з Яном Казимиром. Причому ідея збройного виступу проти Речі Посполитої в середовищі трансільванського суспільства не була популярною, чого не можна сказати про підвладну Габсбургам Угорщину – з Юрієм Ракоцієм тут пов'язували надії на політичне об'єднання цілої країни. Тому такі акції трансільванського князя викликали особливе занепокоєння у Фердинанда III і його сина Леопольда, угорського короля. Однак труднощі дипломатії Ракоція полягали в тому, що при європейських дворах не було його представників, котрі б інформували князя про таємну дипломатію або вчасно доносили відомості про укладання союзів, договорів і про політичні події. Дослідниця вважає, що остаточний вибір, скерований на війну з Польщею, Ракоцій зробив у вересні 1656 р., коли одночасно вів переговори з українським, шведським і польським посольствами.

Треба зауважити, що такий висновок досить сумнівний. Згадаймо хоча б думку Л.В.Заборовського, що політика трансільванського князя 1656 – першої половини 1657 рр. брала витоки з 1655 р.: "Як відомо, – писав історик, – у 1657 р. Д'єрдь Ракоці й обидва воеводи втрутилися в польську

освободить Сечь от польского гнета" (с.136); "Дипломатическая активность Хмельницкого не на шутку взволновала Москву" (с.143); "Весть о скором вторжении привела в ужас даже бывших сторонников Ракоци" (с.144); "...моральный аспект его [Карла X] решения сомнителен", "Казацкие генералы..." – (с.145); "Гетман со всеми вел переговоры, всех заверял в дружбе, но ни с кем не был искренен" (с.146).

війну на боці шведів, обравши характер дій, що був уже намітився у 1655 р.”³⁷ Можна також навести показовий для таких трансільванських настроїв лист кримського хана Мегмед Гірея до Яна Казимира (березень 1655 р.), що Ракоцій має воювати польську землю, про що князь нібито вже писав у Порту; сам хан також відправив до султана свого гінця, після чого сілістрійському й румелійському пашам зі Стамбула прислали директиви наблизитися з військами ближче до кордонів³⁸. Н.Йорга пов’язує існування у князя таких агресивних планів на початку 1655 р. з військовою підготовкою шведів до вторгнення у Річ Посполиту³⁹. Даних такого характеру, напевно, дуже багато, але питання про те, коли саме Ракоцій став на дорогу війни з Польщею, потребує ще додаткових досліджень. Інша справа, що восени 1656 р. для князя склалися оптимальні обставини для вторгнення, чим він і скористався у січні наступного року;

3. Останній період від вересня 1657 р. до загибелі князя у червні 1660 р. – це намагання Юрія Ракоція відновити своє панування у втраченому князівстві, спроби виступити на антиосманську боротьбу проти нового князя Ференца Редеї, котрого підтримала Порта. Цей етап характеризується великим спустошенням країни в результаті вторгнення в Семигород кримських татар і османських військ, що врешті привело до занепаду відносно самостійного внутрішнього й зовнішньополітичного життя Трансільванії.

Проблемі російсько-кримських відносин у 1654 р. присвячена стаття С.Ф.Фаїзова⁴⁰. Це джерелознавча публікація листа кримського хана до Олексія Михайловича від 19 (29) жовтня 1654 р. (переклад з оригіналу й коментарі). Дослідник проводить ґрунтовний порівняльний текстологічний аналіз оригіналу з перекладом-дублікатом, що його зробили в Посольському приказі. Автор статті мотивує вибір саме цього листа для такого глибокого аналізу тим, що це було перше послання нового кримського хана в Москву і, як зазначено у статті, “...перша письмова репліка Бахчисараю на прийняття Військом Запорозьким на чолі з Богданом Хмельницьким підданства Росії...” (с.181). До певної міри цей лист має програмний характер подальшої політики Криму на багато років польсько-татарського союзу.

Остання стаття випадає з загальної тематики збірника про міжнародні відносини середини XVII ст. Це дослідження М.С.Мейера про євразійство як суспільно-політичний російський рух на еміграції у післяреволюційний

³⁷ *Заборовский Л.В.* Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С.257.

³⁸ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.IV–402. – Арк.43.

³⁹ *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reichs. – Gotha, 1911. – Bd.IV. – S.82.

⁴⁰ *Фаизов С.Ф.* Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г.: (Перевод и комментарии) // Русская и украинская дипломатия... – С.180–207.

період 1920–1930-х рр.⁴¹ Важко зрозуміти, який зв'язок між цією статтею і основним змістом книжки, однак над цим варто задуматися. Адже, з погляду термінології, сам збірник утверджує в російській історіографії такі нечасто вживані раніше терміни, як “дипломатія в Євразії”, “міжнародні відносини в Центральній Євразії” та ін.

М.С.Мейер не є беззастережним прихильником євразійської доктрини і слідом за її критиками (котрі на початку цього руху самі були в таборі євразійців, у першу чергу, – історик культури П.М.Біцилли) скептично ставиться до окремих їхніх думок, що не витримали випробування часом. Наприклад, до концепції “ідеї-правительниці”, “...задум якої, – пише М.С.Мейер, – полягав у перетворенні євразійського руху в єдину партію, що діяла б на основі православ'я. Вона покликана змінити більшовиків, котрі, виконавши основне завдання збереження цілісності імперської Євразії, повинні відійти з політичної арени. Однак, висуваючи основним критерієм єдності принцип віросповідання, євразійці, згідно з висновками Біцилли, опинилися в глухому куті, оскільки “Православ'я” і “Євразія” були “сферами, що не збігалися” (с.215–216).

Проте не всі євразійські доктрини були відкинуті опонентами. У 1920-х рр., дошукуючись причин подій 1917 р., російські емігранти зрозуміли важливість національного питання окремих народів, самотність яких імперія дуже часто просто не помічала: “Проти байдужих і безплідних ідей “єдиної неділимої Росії” і “самовизначення народів” за діалектологічними ознаками євразійці висунули ідею єдності російської нації у поєднанні з принципом федерації євразійських земель і євразійських народностей, що свідчить, на думку критика євразійського руху [П.М.Біцилли], “про їхнє відчуття історичної реальності...” Історія підтвердила правоту цих думок...”, – констатує автор (с.215). “Численні публікації наукової спадщини євразійців, – читаємо в іншому місці, – і пожвавлення дискусії довкола неї в середовищі російських учених 90-х років засвідчують, що ці ідеї й донині зберігають своє евристичне значення” (с.210).

Тут не місце вдаватися до детальнішого аналізу російського євразійства, але сам факт присутності такої статті у збірнику про XVII ст. настожує. І це природно, бо як, наприклад, сучасний російський читач поставився б до статті, скажімо, про характеристику праць Дмитра Донцова 1920–1930-х рр. у науковому збірнику, присвяченому Визвольній війні Богдана Хмельницького? Ось, зокрема, ще така теза євразійців: “...російський народ відіграв головну роль у процесі об'єднання різномовних етносів у єдину багатонаціональну націю – євразійців... Тому Росія=Євразія може розглядатися як “місцерозвиток” особливого культурно-історичного типу” (с.209). У передмові ж до книжки читаємо: “Перегляд марксистських положень у пострадянській історіографії нових незалежних держав породив, у свою чергу, ряд націоналістичних інтерпретацій” (с.5).

⁴¹ Мейер М.С. Евразийство в начале и в конце своего пути // Русская и украинская дипломатия... – С.208–218.

Отже, шукаючи взаємозв'язок між статтею про критику євразійства і темою про міжнародні відносини XVII ст., ми вийшли на проблему націоналізму в науці (на думку невільно спадає ще не така давня радянська термінологія про школу М.Грушевського – “українська буржуазно-націоналістична історіографія”). Однак націоналізм як ідеологія і академічна наука, яка ніяких ідеологій не визнає, в т.ч. й євразійської, не сумісні. У цьому ракурсі, не заперечуючи вартостей статті для вивчення російської емігрантської суспільно-політичної думки 1920-х рр., треба визнати, що вона не потрапляє в контекст досліджень про XVII ст.

Не хочеться робити глибших висновків з цього приводу, оскільки, як ми бачили, всі без винятку статті рецензованого збірника про зовнішню політику середини XVII ст. заслуговують високої оцінки. Автори підходили до розв'язання поставлених проблем без упереджень, на доброму джерелознавчому рівні, використовуючи й аналізуючи маловідомі або не відомі раніше документи. Треба віддати належне московським історикам, зокрема з Інституту слов'янознавства РАН, які протягом кількох останніх десятиліть розвивають дослідження міжнародних відносин тієї епохи, випускаючи подібні збірники статей. Праці 1970–1980-х рр. багатьох із них уже стали важливим набутком історіографії, і рецензована книжка, на нашу думку, покликана продовжувати саме такі традиції в науці.